

Ελλάδα: Αλληλεγγύη και προσαρμογή σε συνθήκες κρίσης.

Παρουσίαση 28 Μαΐου 2015, Μέγαρο Μουσικής

A. Ποιες ήταν οι βασικές επιδιώξεις αυτής της μελέτης:

- Εξετάσαμε πώς επηρεάστηκε η μεταβολή των εισοδημάτων των φυσικών προσώπων από όλες τις γνωστές πηγές (μισθοί, συντάξεις, ελεύθερα επαγγέλματα, εμπορικές δραστηριότητες, αγροτικές δραστηριότητες, ενοίκια, μερίσματα και τόκους) στην περίοδο της κρίσης (2008-2012/14), για το σύνολο, αλλά και εξετάζοντας τι έγινε κατά δεκατημόριο, και επίσης για το ανώτερο 1% με τα υψηλά εισοδήματα καθώς και το 0.1% του πληθυσμού με τα πάρα πολύ υψηλά εισοδήματα.
- Εξετάσαμε πώς οι μεταβολές στα εισοδήματα κάθε κατηγορίας επηρεάστηκαν επιπλέον από την αλλαγή της φορολογικής πολιτικής (νέοι άμεσοι και έμμεσοι φόροι και νέοι φόροι περιουσίας).
- Εξετάσαμε τι σημαίνουν οι μεταβολές αυτές για τα χαμηλά, τα μεσαία, τα υψηλά και τα πολύ υψηλά εισοδήματα και πώς διαφοροποιούνται οι επιπτώσεις για κάθε ομάδα.
- Εξετάσαμε τη σχέση μεταξύ ακίνητης περιουσίας και εισοδημάτων στη χώρα και κυρίως στην περίοδο της κρίσης, δεδομένου του εξαιρετικά έντονου προβλήματος που δημιουργήσε ο φόρος ακίνητης περιουσίας.
- Προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε αν η πολιτική που εφαρμόστηκε λάμβανε υπ' όψη την διάσταση της αλληλεγγύης, σε ποιο βαθμό και σε ποιες περιπτώσεις, και να δούμε επίσης πώς τελικά επηρεάστηκε ο βαθμός ανισότητας στην χώρα, που ήδη πριν την κρίση ήταν συγκριτικά υψηλός σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης.
- Προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε σε ποιο βαθμό επηρεάστηκε το επίπεδο της φτώχειας στην χώρα και αν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της φτώχειας και της ανισότητας συνδέονται με τα χαρακτηριστικά που ίσχυαν πριν την κρίση.

Πέρα όμως από αυτά τα επιμέρους σημεία, ένα τόσο ευρύ φάσμα θεμάτων έχει σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις, που ξεπερνούν το ενδιαφέρον κάθε θέματος μεμονωμένα. Στην ουσία, όλα αυτά μας δείχνουν τι σήμαινε η κρίση για επιμέρους κοινωνικά στρώματα και πώς έγινε το management της κρίσης στη χώρα, τι οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις προκλήθηκαν και ταρακούνησαν την ελληνική κοινωνία, και, τελικά, μας δείχνει επίσης ορισμένα από τα αίτια που οδήγησαν σε μια ακόμα πιο ισχυρή ανατροπή της αρχιτεκτονικής του πολιτικού συστήματος της χώρας.

Οι διαπιστώσεις της μελέτης αυτής δείχνουν μια πραγματικότητα που προέκυψε τόσο από όσα έγιναν, όσο όμως και από όσα δεν έγιναν. Η απάντηση στο ερώτημα τι θα μπορούσε να έχει γίνει διαφορετικά δεν είναι εύκολη. Κάθε απάντηση πάντως, που θα έδειχνε πειστικά, ότι οι επιπτώσεις θα μπορούσαν να είναι ηπιότερες ή λιγότερο άνισα κατανεμημένες, θα σήμαινε ότι η πολιτική διαχείριση της κρίσης συνδεόταν με σημαντικές αναποτελεσματικότητες, και, τελικά, με πολιτικές 'αντίστροφης αλληλεγγύης' (reverse solidarity).

B. Τέσσερις εισαγωγικές επισημάνσεις σχετικά με τις διαπιστώσεις της μελέτης μας:

- ❖ Η μελέτη εξετάζει τι μεταβολές σημειώθηκαν. Η αποτίμηση των μεταβολών (π.χ. αν αυτές ήσαν 'καλές' ή 'κακές'), αποτελεί διαφορετικό ζήτημα, δεν είναι πάντα απλό και σε πολλές περιπτώσεις η απάντηση πρέπει να λάβει υπ' όψη και τι προηγήθηκε της περιόδου κρίσης στην οποία εστιάζουμε (π.χ. προστασία δημόσιου τομέα, αύξηση φορολογικής επιβάρυνσης χαμηλότερων εισοδημάτων, διαφοροποίηση στις περικοπές μισθών).
- ❖ Το ίδιο θέμα έχει συχνά πολλές οπτικές, που θα μπορούσε να πει κανείς, ότι σηματοδοτούν ασάφεια ή και ασυνέπεια. Ωστόσο, τα σημαντικά ζητήματα από την φύση τους έχουν πολλές πτυχές, όλες είναι σωστές, αποκαλύπτουν διαφορετικές γωνίες της πραγματικότητας, και αν δεν γίνουν κατανοητές όλες, μπορεί να οδηγήσουν σε λανθασμένα συμπεράσματα ή επιλογές. Αναπόφευκτα, εδώ δεν είναι εφικτό να παρουσιάσουμε το εύρος των διαπιστώσεων γύρω από ένα θέμα (π.χ. μισθοί, συντάξεις), αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η πραγματικότητα δεν είναι πιο πολύπλοκη από αυτήν που θα παρουσιαστεί. Αυτό που έχει σημασία, είναι να μπορεί κανείς να αποτιμήσει ένα σύνολο διαφορετικών εξελίξεων, που όλες μαζί σφραγίζουν ένα κοινωνικό τοπίο, και όχι να αποσπά μεμονωμένες διαπιστώσεις, παραβλέποντας άλλες, για λόγους είτε αδράνειας, είτε επικοινωνίας, είτε γιατί αυτές μπορεί να μην είναι συμβατές με ιδεολογικές ή πολιτικές αντιλήψεις.
- ❖ Αναγκαστικά στην παρουσίαση αυτή, θα είμαστε πολύ ελλειπτικοί, καθώς είναι αδύνατο να αναφερθούμε σε όλα τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης. Η πρόσβαση όμως στην μελέτη είναι ελεύθερη και είμαστε στην διάθεση όσων έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διεισδύσουν στα θέματα που διερευνήσαμε.
- ❖ Θωρούμε σκόπιμο να επισημάνουμε, ότι πολλά από τα συμπεράσματά μας έρχονται σε αντίθεση με διάφορα στερεότυπα που διατυπώνονται για την κρίση, το μάνατζμεντ της κρίσης και τις συνέπειές της.

Γ. Κεντρικές διαπιστώσεις:

1. Εξέλιξη εισοδημάτων:

- Στην διάρκεια 6 περίπου ετών, η ελληνική κοινωνία γνώρισε την έντονη αποσταθεροποίηση πολύ σημαντικών ισορροπιών της και μια ριζική υποχώρηση του επιπέδου διαβίωσής της. Οι τρεις κρίσιμες μεταβολές ήσαν α) μια μείωση των εισοδημάτων κατά μέσο όρο 22.6% μεταξύ 2008 και 2012, που όμως για το σύνολο των μισθών ήταν 27.4% και για τις άλλες πηγές εισοδήματος κυμαίνεται από 20% μέχρι 54% (**Διαφάνεια 1**), β) μια αύξηση της ανεργίας στο 27%, που κινείται πάντα γύρω στο 26% και γ) η φορολογική πολιτική, που λόγω των πρόσθετων φορολογικών επιβαρύνσεων (πρόσθετος φόρος εισοδήματος και περιουσίας, πρόσθετοι Ειδικό Φόροι Κατανάλωσης) μείωσε το μειωμένο εισόδημα κατά ακόμα 8.3% (κατά μέσο όρο). Τα πραγματικά εισοδήματα επηρεάστηκαν μειωτικά κατά 7% ακόμα, λόγω πληθωρισμού στα χρόνια μέχρι το 2012, καθώς μόνο από το 2013 και μετά, ο πληθωρισμός έγινε αρνητικός. Το αθροιστικό μέγεθος της μείωσης φτάνει συνεπώς το 38% περίπου (**Διαφάνεια 2**).
- Οι δύο μεγάλες κατηγορίες εισοδημάτων (από εργασία και από κεφάλαιο) μειώθηκαν αντίστοιχα κατά 31.9% και 37.7%. Τα εισοδήματα από συντάξεις (που αποτελούν μια ξέχωρη κατηγορία) αυξήθηκαν κατά 12.8%. Πέρα από την μείωση των εισοδημάτων, πρέπει πάντως να ληφθούν υπ' όψη και οι σημαντικές απώλειες στην αξία των ακινήτων και των μετοχών, που έπληξαν κυρίως τα μεγάλα, αλλά και σε αρκετό βαθμό και τα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα, καθώς και η καταστροφή παραγωγικού κεφαλαίου, που όμως δεν είναι αντικείμενο αυτής της μελέτης.

- Οι πολλαπλές πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας που μπόρεσαν να καταφανούν μέσα από την ανάλυσή μας δεν αντανακλώνται στους μέσους όρους των μεγεθών που εξετάστηκαν. Πίσω από πολλούς μέσους όρους κρύβονται θεαματικά ασύμμετρες καταστάσεις και εξελίξεις, που σημαίνουν, ότι υπάρχουν τμήματα της κοινωνίας με πολύ σημαντικότερες μειώσεις από τον μέσο όρο, αλλά και κοινωνικά τμήματα με χαμηλότερες ή και εξαιρετικά μικρές μειώσεις ή και αυξήσεις. Για να δείξουμε με ένα παράδειγμα πόσο διαφορετικές εξελίξεις κρύβονται πίσω από τους μέσους όρους αυτούς, θα σημειώσουμε, ότι στα εισοδηματικά χαμηλά και τα υψηλά στρώματα σημειώθηκαν οι εξής μεταβολές (**Διαφάνεια 3**):
- Η κρίση και οι πολιτικές προσαρμογής είχαν διαφορετικές επιπτώσεις στις εισοδηματικές πηγές. Η μεγάλη εξάρτηση από μία μόνο πηγή εισοδήματος μέσα στο νοικοκυριό φάνηκε ότι είχε υψηλό ρίσκο. Σε άλλες περιπτώσεις, το κυρίαρχο εισόδημα που χαρακτήριζε ένα νοικοκυριό, υποβιβάστηκε σε δευτερεύον ή και σε μη σημαντικό. Η σύνταξη σε χιλιάδες νοικοκυριά έγινε κύρια πηγή εισοδήματος.

2. Η πρόσθετη φορολογική επιβάρυνση των εισοδημάτων

Στη διάρκεια τη κρίσης το διαθέσιμο εισόδημα συρρικνώθηκε παραπάνω, λόγω της αύξησης της φορολογικής επιβάρυνσης, που αφορά την φορολογία εισοδήματος, την εισφορά αλληλεγγύης στα μεγαλύτερα εισοδήματα, την φορολογία ακίνητης περιουσίας και την αύξηση της έμμεσης φορολογίας μέσω ΦΠΑ και Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης.

Τα πρόσθετα φορολογικά μέτρα μείωσαν το μέσο διαθέσιμο εισόδημα κατά 8.5 ποσοστιαίες μονάδες περίπου (5 ποσοστιαίες μονάδες (π.μ.) από την άμεση φορολογία και την φορολογία ακίνητης περιουσίας και 3.5 π.μ. από την έμμεση). Όμως, η επιβάρυνση αυτή είχε ισχυρές ασυμμετρίες. Η εισφορά αλληλεγγύης είναι η μόνη που επηρέασε τα υψηλότερα εισοδήματα.

Οι φόροι ακίνητης περιουσίας επηρέασαν σε απόλυτους όρους τα μεγαλύτερα εισοδήματα, όμως σε σχετικούς όρους επηρέασαν πολύ περισσότερο το εισοδηματικά χαμηλότερο 50% του πληθυσμού και ακόμα περισσότερο τα πιο χαμηλά τμήματα, καθώς η συμμετοχή τους στην κατανομή της ακίνητης περιουσίας είναι μεγαλύτερη από ο,τι στην κατανομή εισοδήματος. Αντίθετα, ο φόρος αλληλεγγύης πληρώθηκε κατά κύριο λόγο από το ανώτερο 30%. Η αύξηση των έμμεσων φόρων επηρέασε ελαφρώς περισσότερο τα χαμηλά εισοδήματα.

Ωστόσο, η περιορισμένη αυτή επίδραση οφείλεται σε σημαντικό βαθμό και σε μεταβολή των καταναλωτικών επιλογών (π.χ. περικοπή θέρμανσης ή αλλαγή τρόπου θέρμανσης) όσων δεν είχαν την δυνατότητα να πληρώσουν υψηλότερους έμμεσους φόρους ή υψηλότερο κόστος προϊόντος, με αποτέλεσμα σοβαρές αρνητικές συνέπειες στο επίπεδο διαβίωσης. Το χαμηλότερο 20% των εισοδημάτων και τα πολύ υψηλά εισοδήματα (το ανώτατο 1% και το ανώτατο 0.1%) υπέστησαν τις μεγαλύτερες μειώσεις εισοδήματος από τα άλλα (**Διαφάνειες 4 και 5**).

Το οικογενειακό εισόδημα των χαμηλών δεκατημορίων συρρικνώθηκε λόγω της κρίσης κατά 16% σε σχέση με το 2008, και κατά ακόμα 6.5% (συνολικά 22.5%) λόγω πρόσθετης άμεσης φορολογίας. Το εισόδημα των υψηλών δεκατημορίων συρρικνώθηκε, αντίστοιχα, κατά 26.2% και 5.9% (συνολικά 32.1%). Όμως, οι ποσοστιαίες μεταβολές δεν είναι εδώ το σωστό μέτρο σύγκρισης. Κεντρικό σημείο είναι, ότι το μέσο προ φόρων εισόδημα των χαμηλών δεκατημορίων ήταν το 2008 κατά 10% κάτω από την γραμμή φτώχειας και το 2012 κατά 14.3%. Μετά τους φόρους, το χάσμα από τη γραμμή φτώχειας εκτινάχθηκε από το 11.4% το 2008 στο 21.3% το 2012.

Η δημοσιονομική προσαρμογή ανάγκασε χιλιάδες καταναλωτές να αλλάξουν συμπεριφορές. Οι αυξήσεις της έμμεσης φορολογίας και των ειδικών φόρων κατανάλωσης έστρεψαν πολλούς καταναλωτές στην αναζήτηση υποκατάστατων επιλογών (π.χ. στην θέρμανση), οι οποίες όμως σήμαιναν υποβάθμιση του επιπέδου ζωής τους ή και του περιβάλλοντος.

Από μια άλλη σκοπιά, αριθμητικά ευάριθμες εισοδηματικές κατηγορίες, στις χαμηλές, αλλά και μεσαίες προς υψηλές ομάδες, επιβαρύνθηκαν πρώτη φορά με φόρους, παρ' όλον ότι το εισόδημά τους είτε μειώθηκε, είτε έμεινε σταθερό. Η ακίνητη περιουσία, που θα υπέθετε κανείς ότι είναι πηγή ισχυρών ανισοτήτων, φάνηκε ότι, σε αντίθεση με διαπιστώσεις για άλλες χώρες, χαρακτηρίζεται μεν από μια ανισοκατανομή, αλλά όχι αντίστοιχα υψηλή. Η ακίνητη περιουσία για πολλές δεκαετίες αποτέλεσε για τα μεσαία και πιο αδύναμα στρώματα βασικό εργαλείο αποταμίευσης και αποφυγής αρνητικών επιδράσεων από πολιτικές ή και οικονομικές διακυμάνσεις ή ανωμαλίες, έγινε παγίδα για τα ίδια αυτά στρώματα. Στην περίοδο της κρίσης κλήθηκαν να πληρώσουν σε σχετικούς όρους πολύ πιο μεγάλες επιβαρύνσεις για την ακίνητη περιουσία τους από τα πιο εύπορα στρώματα.

Η φορολογία της ακίνητης περιουσίας αποτέλεσε σημείο πολιτικής έντασης τα χρόνια της κρίσης. Για να διευκρινίσουμε τι έγινε, εξετάσαμε αφ' ενός την κατανομή της ακίνητης περιουσίας κατά δεκατημόρια, και αφ' ετέρου τον δείκτη ανισότητας στην κατανομή της ακίνητης περιουσίας. Επιπλέον, συνδυάσαμε την κατανομή αυτή με την κατανομή του μέσου εισοδήματος που διέθετε κάθε δεκατημόριο και την κατανομή σε καταθέσεις και μετοχές, δηλ. στην κινητή περιουσία. Θα επισημάνουμε τρεις διαπιστώσεις (**Διαφάνεια 6**):

1. Τα χαμηλά δεκατημόρια (1-5, δηλαδή το εισοδηματικά χαμηλότερο 50% του πληθυσμού) έχουν δυσανάλογα υψηλό μερίδιο περιουσίας σε σχέση με το μερίδιό τους στο συνολικό εισόδημα. Ειδικότερα, το 2012 έχουν το 18% του συνολικού εισοδήματος, αλλά έχουν περίπου το 32% της ακίνητης περιουσίας.
2. Παρά το συγκριτικά υψηλό μερίδιό τους στην περιουσία, τα χαμηλότερα δεκατημόρια (1-3) έχουν συγκριτικά πολύ χαμηλό μέσο συνολικό εισόδημα, που είναι κάτω ή γύρω από την γραμμή φτώχειας.
3. Τα υψηλά εισοδήματα έχουν ταυτόχρονα υψηλό μερίδιο σε κινητά περιουσιακά στοιχεία (μετοχές, καταθέσεις).

Σημασία

α) Πώς επιβαρύνει κανείς τους 'κάτω', που έχουν πρόβλημα εισοδήματος και αποταμίευσης ενώ οι 'επάνω' δεν έχουν τόσο μεγάλη περιουσία, και πώς επιβαρύνει κανείς τους 'επάνω', όταν έχει επιβληθεί ήδη μια υψηλή φορολόγηση, η οποία είναι δύσκολο ή ανορθόλογο να γίνει μεγαλύτερη;

β) Η δομή της ιδιοκτησίας στην Ελλάδα είναι σαφώς λιγότερο άνιση από πολλές άλλες χώρες. Ο κίνδυνος: μέσω μιας υπερβολικής με τις σημερινές συνθήκες φορολογίας μπορεί να οδηγήσει σε πιο άνιση κατανομή της περιουσίας και να λειτουργήσει πολύ αρνητικά για την ίδια την κοινωνική δομή στη χώρα;

3. Η Φτώχεια

Όπως επισημάνθηκε, οι περισσότερες εισοδηματικές κατηγορίες έχασαν σημαντικά, αλλά οι πιο αδύναμες επλήγησαν ακόμα περισσότερο. Όχι γιατί σε απόλυτους ή και σχετικούς όρους υπέστησαν πιο υψηλές περικοπές, αλλά γιατί το χαμηλό εισοδηματικό τους επίπεδο συμπιέστηκε ασφυκτικά. Το 2012, περίπου το 1/3 των νοικοκυριών έπρεπε να τα βγάλει πέρα με ένα ετήσιο εισόδημα που δεν ξεπερνούσε τα 7,750 ευρώ.

Η γενική εντύπωση είναι ότι στην κρίση η φτώχεια στην Ελλάδα εκτινάχθηκε στα ύψη. Αυτό δεν είναι ακριβώς έτσι, καθώς οι μετρήσεις της φτώχειας στηρίζονται στον αριθμό των ατόμων ή των νοικοκυριών που βρίσκονται κάτω από την σχετική γραμμή φτώχειας. Όταν σε όλη την κοινωνία το μέσο εισόδημα μειώνεται δραστικά, η γραμμή φτώχειας μειώνεται αντίστοιχα. Όμως η φτώχεια

ανέβηκε σημαντικά. Θα τονίσουμε ορισμένες διαπιστώσεις, όπως προκύπτουν από την επεξεργασία των φορολογικών δεδομένων: (Διαφάνειες 7,8,9).

- Ο αριθμός των φτωχών νοικοκυριών αυξήθηκε σημαντικά, από το 28% περίπου το 2008 στο 31% το 2012. Ο αριθμός των φτωχών ανέβηκε κατά 200 χιλ. νοικοκυριά.
- Δεν αυξήθηκε μόνο ο αριθμός των φτωχών. Άλλαξαν εν μέρει και τα πρόσωπα μέσα στους φτωχούς. Το 2012 προστέθηκαν στους φτωχούς 581 χιλιάδες νοικοκυριά τα οποία το 2008 βρίσκονταν πάνω από την γραμμή της φτώχειας. Επιπρόσθετα, 414 χιλιάδες νοικοκυριά που ήταν φτωχά νοικοκυριά το 2008, το 2012 εντοπίζονται πάνω από την σχετική γραμμή φτώχειας.
- Έχει αυξηθεί σημαντικά και το χάσμα της φτώχειας. Το 2012 για να βρεθεί ο διάμεσος φτωχός επάνω στη γραμμή της φτώχειας θα πρέπει να του αυξήσουμε το εισόδημα κατά 54%, δέκα ποσοστιαίες μονάδες περισσότερο σε σχέση με τον διάμεσο φτωχό του 2008. Το 2012, ο διάμεσος φτωχός έχει ένα εισόδημα που φθάνει τα 3,600 ευρώ και το οποίο έχει συρρικνωθεί κατά 45%.
- Η φτώχεια κτύπησε κυρίως νεότερες ηλικίες και άνδρες, ενώ μειώθηκε στις μεγάλες ηλικίες. Η παιδική φτώχεια φαίνεται να αυξήθηκε σημαντικά, ενώ σημειώθηκε και σημαντική αύξηση της ενεργειακής φτώχειας, χωρίς αυτό να αποτυπώνεται στην πραγματική του έκταση στους συνήθεις δείκτες.
- Στα νοικοκυριά στα οποία ο σκληρός πυρήνας της ανεργίας και της φτώχειας έχει δείξει το πρόσωπό της (είτε άνεργος αρχηγός νοικοκυριού, είτε κανένας εργαζόμενος μέσα στο νοικοκυριό, είτε πολύ μικρός βαθμός έντασης απασχόλησης μέσα στο νοικοκυριό) η απουσία του κοινωνικού κράτους είναι εμφανής. Τα νοικοκυριά αυτά αντιμετώπισαν τις συνέπειες της απουσίας στη χώρα ενός δικτύου ουσιαστικής κοινωνικής προστασίας για κάθε αδύναμη κοινωνική ομάδα, πλην των συνταξιούχων, των οποίων όμως το εισόδημα από συντάξεις εξελίχθηκε ευνοϊκότερα απ' ότι των άλλων ομάδων. Στην περίοδο αυτή φάνηκε πόσο αδύναμη είναι η κρατική στήριξη των δύσκολων καταστάσεων στη χώρα μας. Οι δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση, την υγεία, την ανεργία, και άλλες μορφές κοινωνικής περιθωριοποίησης μειώθηκαν ή απλά δεν υπάρχουν. Όταν η ύφεση διαρκεί 6 ολόκληρα χρόνια και ο χρόνος καταβολής των επιδομάτων ανεργίας ολοκληρώνεται σε μερικούς μήνες, τα παραπάνω νοικοκυριά δεν τυγχάνουν στη συνέχεια κάποιας σημαντικής κοινωνικής προστασίας. Είναι πλέον νοικοκυριά με μακροχρόνιους ανέργους. Μέσα σε αυτά τα νοικοκυριά ζουν χιλιάδες παιδιά. Η αλληλεγγύη του κοινωνικού περίγυρου (φίλοι, συγγενείς, γείτονες) καθίσταται πιο σημαντική και ουσιαστική.

4. Ανισότητες-Ασυμμετρίες:

Η πιο συνηθισμένη θέση είναι ότι στην κρίση οι φτωχοί έγιναν φτωχότεροι και οι πλούσιοι πλουσιότεροι και ότι αυτό οδήγησε σε επιδείνωση της ανισότητας. Οι εκτιμήσεις που έχουν γίνει από περισσότερες αναλύσεις δείχνουν ότι το επίπεδο ανισότητας έμεινε σταθερό μέχρι το 2010, και, ανάλογα με την ανάλυση, διαπιστώνεται μια μάλλον περιορισμένη αύξηση ή περιορισμένη μείωση, μετά το 2011. Σημασία έχει τόσο το τι πραγματικά έγινε, όσο και το πώς εξηγείται και τι σημαίνει. Πιθανόν ένας λόγος να είναι ότι τα υψηλά εισοδήματα μειώθηκαν πιο πολύ από τα χαμηλά λόγω κρίσης, αλλά στη συνέχεια, τα χαμηλά επιβαρύνθηκαν φορολογικά περισσότερο από τα υψηλά, οπότε οι επιδράσεις στην ανισότητα αντιστάθμισαν η μια την άλλη (Διαφάνεια 10).

Αυτό δεν ήταν παράγοντας αλληλεγγύης. Μπορεί να υποστηριχθεί, ότι η επιβάρυνση, π.χ. στην απουσία των πλουσιότερων ή ακόμα και των λιγότερο πλούσιων στρωμάτων ήταν αδικαιολόγητα ανύπαρκτη πριν την κρίση. Ωστόσο, η επιβάρυνση που επιβλήθηκε στην διάρκεια της κρίσης στις δύο αυτές ομάδες, αλλά και στην χαμηλότερη, ήταν έντονα ασύμμετρα, έγινε σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες και σε εξαιρετικά μικρό διάστημα, που έκανε την προσαρμογή εξαιρετικά επώδυνη.

Θα σημειώσουμε, ότι πριν την κρίση η Ελλάδα είχε και παραμένει μια χώρα με συγκριτικά υψηλή ανισότητα. Αυτό είναι κάτι σημαντικά περισσότερο από μια τεχνική διαπίστωση. Θέτει ευθέως το πολύ κρίσιμο ερώτημα για το αν, πώς και πόσο η ανισότητα επηρεάζει την οικονομική ανάπτυξη και τη μακροοικονομική σταθερότητα, και συνεπώς και την έξοδο από την κρίση. Ωστόσο, δεν θα περάσουμε τώρα στην συζήτηση αυτή. Η μελέτη, όπως και πολλές άλλες γύρω από την ανισότητα, διαπιστώνει μια φαινομενική σταθερότητα στο επίπεδο της ανισότητας. Η διαπίστωση αυτή δεν θεωρήθηκε ικανοποιητική, και γι αυτό υπολογίστηκε η ανισότητα σε διάφορα πιο αναλυτικά επίπεδα. Πρέπει να πάει κανείς πολύ σε βάθος για να εντοπίσει ότι κάτω από μια φαινομενικά αμετάβλητη επιφάνεια, δημιουργήθηκαν εξαιρετικά σημαντικές ανισότητες, που συχνά δεν έχουν σχέση με όσα κυριαρχούν στο δημόσιο λόγο. Γι αυτό και πήγαμε κάτω από την επιφάνεια. Και διαπιστώσαμε εξελίξεις και πραγματικότητες που μέχρι τώρα δεν ήσαν γνωστές, είτε μιλάμε για την περίοδο της κρίσης, είτε και πριν. Ορισμένες πτυχές αναφέρθηκαν λίγο πριν, όταν εξετάσαμε πόσο ασύμμετρη είναι η εξέλιξη των εισοδημάτων σε μια λεπτομερειακή κλίμακα.

Παρά ταύτα, η σταθερότητα της συνολικής ανισότητας ή πάντως η περιορισμένη μεταβολή της στην διάρκεια της κρίσης είναι σημαντικό στοιχείο. Στην ουσία, η κρίση δεν οδήγησε μεν σε διεύρυνση της γενικής ανισότητας, οδήγησε όμως σε μια γενικευμένη φτωχοποίηση σημαντικότερου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας, κυρίως σε όρους 'απόλυτης φτώχειας', αλλά και εν μέρει σε όρους 'σχετικής φτώχειας'. Μέσα στην πτώση αυτή οι 'κάτω' βρέθηκαν πολύ πιο κάτω απ' ό,τι οι 'επάνω', ακόμα και αν η σχετική πτωτική μεταβολή ήταν γι αυτούς μικρότερη. Η φτωχοποίηση αυτή συνοδεύεται και από μια έλλειψη προοπτικής βελτίωσης της οικονομίας και του οικογενειακού επιπέδου ζωής, δεδομένου ότι μετά από επτά χρόνια κρίσης τα εισοδήματα εξακολουθούν να μειώνονται και η ανεργία παραμένει σχεδόν σταθερή.

Αυτό σημαίνει, ότι η κοινωνία σε περίπου σταθερές συνθήκες ανισότητας, βίωσε μια σημαντική και βίαιη μείωση εισοδημάτων και του βιοτικού της επιπέδου. Ο 'κίνδυνος φτώχειας' άρχισε να αυξάνει το 2010 και ήταν το 2013 τρεις ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το επίπεδο του 2009, ενώ σημαντικός αριθμός νοικοκυριών έχασαν επίσης την πρόσβαση σε αγαθά ή υπηρεσίες που θεωρούνται 'βασικά'. Νέα κοινωνικά στρώματα πέρασαν σε νέες μορφές φτώχειας. Η πτώση των εισοδημάτων εν μέρει ήταν αποτέλεσμα αφ' ενός της κρατικής παρέμβασης σε μισθούς, συντάξεις και στην αγορά εργασίας, και αφ' ετέρου, σε μεγάλο βαθμό, ήταν αποτέλεσμα της κρίσης. Όταν η κρίση αρχίσει να ξεπερνιέται, πιθανόν όσοι βρέθηκαν χαμένοι λόγω κρατικών αποφάσεων περικοπής εισοδήματος, θα βρεθούν σε δυσμενέστερη θέση από όσους έχασαν λόγω ύφεσης –με εξαίρεση τους άνεργους. Οι αυτοματισμοί της αγοράς θα λειτουργήσουν σε όφελος των δεύτερων και ο βαθμός ανισότητας θα αρχίσει να αυξάνει, τουλάχιστον σε μια αρχική φάση.

Πίσω από την φαινομενικά αμετάβλητη επιφάνεια των δεικτών συνολικής ανισότητας, διαπιστώθηκε, πάντως, ότι δημιουργήθηκαν εξαιρετικά σημαντικές επιμέρους ανισότητες. Στο δημόσιο διάλογο, η συζήτηση για ανισότητες στηρίζεται συχνά στις βιωματικές αντιλήψεις και στις αυθαίρετες κρίσεις του καθενός. Στην μελέτη αυτή τεκμηριώνονται οι ανισότητες που εντοπίζονται, το βάρος και η μορφή τους, και μάλιστα με εξαιρετικά εξειδικευμένη μορφή. Είδαμε π.χ.:

- Ότι μέσα στους μισθωτούς υπάρχουν αυτοί που πλήρωσαν την κρίση με την δουλειά τους και αυτοί που εξακολουθούν να βλέπουν την κρίση από τα πάνω πατώματα της κοινωνικής πολυκατοικίας.
- Ότι μέσα στους μισθωτούς άλλα στρώματα έχασαν 38% και άλλα 7% με 9% και σε άλλα αυξήθηκαν τα έσοδα από μισθούς κατά 5% μέχρι 20%. Όμως, ο δείκτης ανισότητας μειώθηκε.
- Ότι ενώ η συνολική εικόνα της ανισότητας παραμένει σταθερή, κυρίως λόγω μιας γενικευμένης φτωχοποίησης όλων των ομάδων, έστω σε διαφορετικό βαθμό, οι ανισότητες σε ειδικές κοινωνικές ομάδες εντάθηκαν. Αυτό σημειώνεται κυρίως στην ομάδα των μισθωτών και στα εισοδήματα από εμπορικές επιχειρηματικές δραστηριότητες.

- Ότι οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα έφεραν πολύ μεγαλύτερο βάρος από τους μισθωτούς του δημόσιου. (περικοπές μισθών 21% στον επιχειρηματικό τομέα, 8% στον στενό δημόσιο τομέα και 25% στις ΔΕΚΟ, 2008-2012).
- Ότι μέσα στους συνταξιούχους άλλα νοικοκυριά έχασαν 11% με 32% και άλλοι κέρδισαν μέχρι και 12%.
- Ότι εισοδήματα χάθηκαν και σε άλλες κατηγορίες εισοδημάτων, εκτός των μισθών, και μάλιστα πολύ περισσότερο (μειώσεις της τάξης του 47% και 54%, όταν ο μέσος όρος είναι 23%), αλλά και ότι υπήρξαν κατηγορίες εισοδημάτων που ως συνολικό μέγεθος αυξήθηκαν μέσα στην κρίση (αγροτικά 26%, συντάξεις 13%).
- Ότι είτε δει κανείς τα αδύναμα, είτε τα μεσαία, είτε τα ανώτερα οικονομικά στρώματα, υπάρχουν ισχυρά τμήματα που έχασαν και άλλα που κέρδισαν. Τεκμηριώσαμε ποιο είναι το ισοζύγιο μεταξύ όσων έχασαν και όσων κέρδισαν στο εσωτερικό των τριών μεγάλων ομάδων (χαμηλά, μεσαία, υψηλά εισοδήματα), αλλά και μεταξύ των ομάδων αυτών. Σε κάθε περίπτωση το κόστος ξεπερνάει τα οφέλη (εκτός για τα χαμηλά εισοδήματα, για τα οποία σημειώνεται ένα οριακό συνολικό όφελος), αλλά και όσοι κέρδισαν, είναι μεν σε καλύτερη θέση από ότι οι ίδιοι ήσαν το 2008, αλλά αυτό γίνεται σε πολύ χειρότερο επίπεδο από ότι ήσαν οι αντίστοιχες ομάδες το 2008.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δείχνουν, ότι η ανισότητα δεν προκύπτει μόνο στις αμοιβές εργασίας ή στα συνολικά εισοδήματα ή στα εισοδήματα από περιουσία ή άλλες πηγές. Πέρα από τις πηγές αυτές, λειτουργούν τουλάχιστον οι εξής πρόσθετες πηγές ανισότητας:

- Ανισότητα στην υπαγωγή των ίδιων κανόνων του φορολογικού συστήματος,
- Ανισότητα στην υπαγωγή των ίδιων κανόνων του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, είτε με την μη καταβολή εισφορών, είτε με την διατήρηση ή θέσπιση δυσανάλογων σχέσεων εισφορών-απολαβών για πολλές κατηγορίες εργαζόμενων,
- Ανισότητα στην εξέλιξη των αμοιβών για μισθούς και των συντάξεων. Ιδιαίτερα στους 'παλαιούς' η ανισότητα είναι σαφώς μικρότερη και γίνεται πολύ μεγαλύτερη όταν συμπεριλαμβάνονται και οι 'νέοι'. Το ίδιο, σε μικρότερο βαθμό, ισχύει και για τους συνταξιούχους.
- Ανισότητες στην πρόσβαση σε πολλές επαγγελματικές δραστηριότητες, για τις οποίες έχουν θεσπιστεί 'περιορισμοί εισόδου' (barriers to entry) ή 'τεχνητά προνόμια' (πρόσοδοι κατ' απονομή). Στις περιπτώσεις αυτές αυξάνει το κόστος παραγωγής, και όταν η αύξηση αυτή αφορά εμπορεύσιμα αγαθά ή υπηρεσίες (tradable goods/services), αφ' ενός τα κάνει μη ανταγωνιστικά, και αφ' ετέρου οδηγεί σε συμπίεση μισθών, προκειμένου έτσι να αντισταθμιστούν το αυξημένο κόστος και η μείωση της ανταγωνιστικότητας που προκύπτει από την απουσία ανταγωνισμού.

5. Κερδισμένοι και χαμένοι

Η οικονομική κρίση και η προσαρμογή της έπληξε ασύμμετρα τις πληθυσμιακές ομάδες. Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα σύνθετο. Είτε επιλέξουμε πληθυσμιακές ομάδες με βάση το μέγεθος του συνολικού τους εισοδήματος, όπως για παράδειγμα, **(Διαφάνεια 11)**

- τα νοικοκυριά του πρώτου (του φτωχότερου) δεκατημορίου,
- οι φτωχοί, όπως προσδιορίζονται με βάση τα σχετικά μεγέθη,
- τα νοικοκυριά της χαμηλής εισοδηματικής τάξης,
- τα νοικοκυριά των μικρομεσαίων (μέση αστική τάξη),
- τα νοικοκυριά των πλουσίων (του υψηλότερου δεκατημορίου),
- τα νοικοκυριά των πλέον πλουσίων (το 1% του πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα),
- τα νοικοκυριά που είναι ακόμα πιο πλούσια (το 0.1% του πληθυσμού με τα πολύ υψηλότερα εισοδήματα),

είτε επιλέξουμε τα νοικοκυριά με βάση την κύρια εισοδηματική τους πηγή όπως τα νοικοκυριά των μισθωτών, των συνταξιούχων, των ελεύθερων επαγγελματιών, των προσοδούχων κ.ά., θα ήταν λάθος να ισχυριστούμε ότι κάποια/ες από τις παραπάνω ομάδες επλήγησαν σημαντικά περισσότερο.

Η απάντηση είναι ότι μέσα σε κάθε ομάδα από τις παραπάνω υπάρχουν νοικοκυριά που έχουν υποστεί σημαντικές μειώσεις των εισοδημάτων τους, αλλά επίσης υπάρχουν και νοικοκυριά που διατήρησαν ή και αύξησαν τα εισοδήματά τους κατά την διάρκεια της κρίσης. Επιπρόσθετα, καταγράφονται και μετακινήσεις από την μια πληθυσμιακή ομάδα στην άλλη εφόσον το εισόδημα παρουσιάζει έντονες διακυμάνσεις σε αυτή την περίοδο.

Σε ολόκληρη την έρευνά μας γίνεται ξεκάθαρο ότι η εικόνα της ελληνικής κοινωνίας, πριν την κρίση (2008), και 4 χρόνια αργότερα (2012) δεν είναι ίδια. Στα χρόνια της κρίσης διαμορφώθηκαν νέες και βαθιές διαχωριστικές γραμμές στην ελληνική κοινωνία. Οι φτωχοί, οι πλούσιοι, οι πολύ πλούσιοι του 2008 διαφέρουν με τους φτωχούς, τους πλούσιους, τους πολύ πλούσιους του 2012. Γύρω στο 42% όλων των νοικοκυριών βίωσε μια μικρότερη ή πολύ έντονη μεταβολή της θέσης του. Σε αντίθεση με πριν την κρίση, η φτώχεια σήμερα δεν πλήττει τόσο έντονα τους ηλικιωμένους, αλλά τα νοικοκυριά με νέους ανθρώπους και παιδιά, που έχουν ένα, δύο ή και όλα τα μέλη άνεργα.

Εξετάσαμε για παράδειγμα την χαμηλή εισοδηματική τάξη. Σύμφωνα με τον ορισμό μας, σε αυτήν περιλαμβάνεται το 60% των νοικοκυριών της χώρας με τα χαμηλότερα εισοδήματα.

Τα νοικοκυριά αυτά (που το 2008 αποτελούσαν την χαμηλή εισοδηματική τάξη), το 2012 βρίσκονται, κατά μέσο όρο, να μην έχουν υποστεί απώλειες. Με βάση αυτό θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η κρίση και η προσαρμογή έπληξε τους έχοντες. Όμως αυτό το συμπέρασμα είναι λανθασμένο. Μπορεί στο σύνολο της χαμηλής εισοδηματικής τάξης το μέσο εισόδημα να παρέμεινε σταθερό, εν τούτοις τα μισά νοικοκυριά μέσα σε αυτή υπέστησαν σημαντικές μειώσεις εισοδημάτων, οι οποίες επικαλύφθηκαν από αυξήσεις εισοδημάτων που επέτυχαν κάποια άλλα νοικοκυριά. Επίσης τρομακτικές μειώσεις εισοδημάτων υπέστησαν και νοικοκυριά που βρίσκονταν το 2008 στη μεσαία τάξη ή και στην ανώτερη τάξη με αποτέλεσμα, τώρα να έχουν μετακινηθεί στην χαμηλή εισοδηματική τάξη. Πως φαίνεται αυτό; Αν κοιτάξουμε τα νοικοκυριά που αποτελούν σήμερα την χαμηλή εισοδηματική τάξη θα διαπιστώσουμε ότι αυτή έχασε κατά μέσο όρο το 1/3 του εισοδήματός της. Μέσα σε αυτήν τώρα βρίσκονται νοικοκυριά που το εισόδημά τους συρρικνώθηκε κατά 50% σε σχέση με αυτό που είχαν προηγουμένως και που πιθανότατα να ανήκαν σε υψηλότερη εισοδηματική τάξη.

Η παραπάνω ανάλυση δεν διαφέρει αν εξετάσουμε κάποια άλλη πληθυσμιακή ομάδα.

Η ανάδειξη ή η διατήρηση τέτοιων διαφοροποιήσεων σημαίνει ότι στην περίοδο της κρίσης υπήρξαν κατηγορίες προσώπων που βγήκαν κερδισμένες. Η έννοια 'κερδισμένοι' δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι ήσαν σε καλύτερο επίπεδο με κριτήριο (benchmark) τον χρόνο πριν την κρίση ή στην αρχή της κρίσης. Σημαίνει, κυρίως, ότι κάποιες ομάδες, είτε πέτυχαν να βελτιώσουν τη σχετική τους θέση στην εισοδηματική ιεραρχία, είτε πέτυχαν και μια ανοδική εισοδηματική εξέλιξη. Αυτό που κάνει σημαντική την όποια διαφορά, είναι αν η εξέλιξη αυτή ήταν αποτέλεσμα ικανοτήτων, προσπάθειας και αξιοποίησης ευκαιριών ή αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων.

Με βάση ορισμένες διαπιστώσεις μας, θα μπορούσε να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι τα χαμηλά δεκατημόρια, λόγω της μικρότερης εισοδηματικής μείωσης που υπέστησαν, ανήκουν στους κερδισμένους. Αυτό θα ήταν λάθος για περισσότερους λόγους. Ο πρώτος είναι, ότι τα εισοδήματά τους επιβαρύνθηκαν δυσανάλογα, όπως επισημάνθηκε, από την αύξηση των φόρων, που διευκόλυναν την δημοσιονομική προσαρμογή. Δεύτερον, τα χαμηλά στρώματα επλήγησαν περισσότερο από την μείωση των κοινωνικών δαπανών σε όλα τα πεδία (υγεία, εκπαίδευση, κοινωνικές παροχές κ.α.). Τρίτον, και κυριότερο, τα στρώματα αυτά λειτουργούν κατ' εξοχήν κάτω από το όριο της φτώχειας, και μάλιστα μιας έντονα επιδεινούμενης φτώχειας, στην οποία βρέθηκε ένα πρόσθετο 10% περίπου των νοικοκυριών στην περίοδο της κρίσης. Αυτό σημαίνει, ότι ανεξάρτητα από το αν οι απώλειες ή οι σχετικές εισοδηματικές μειώσεις είναι μικρότερες ή μεγαλύτερες από αυτές των επάνω στρωμάτων, τα στρώματα αυτά αποτελούν μια από τις κεντρικές πολιτικές προτεραιότητες της πολιτικής, είτε για

λόγους κοινωνικούς, είτε με στόχο την απασχόληση, είτε για λόγους κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας. Το πρόβλημα αυτό από μόνο του κάνει όσο γίνεται πιο επιτακτική, την αναζήτηση ρεαλιστικών πολιτικών για την ανάκαμψη και την μεγέθυνση της οικονομίας.

6. Τελικά: Πού οδήγησε η κρίση την Ελλάδα;

- Διακρίνοντας το επίπεδο διαβίωσης έχουμε α) ένα οικονομικό, αριθμητικό/ποσοτικό και β) ένα κοινωνικό ή αλλιώς ποιοτικό αποτέλεσμα. Για όσους βίωσαν την κατάρρευση του βιοτικού τους επιπέδου, το πρόβλημα είναι διπλό: υλικό, ποσοτικό, αλλά και ποιοτικό-ψυχολογικό (οικονομική κατάρρευση, κοινωνική περιθωριοποίηση, κατάρρευση των πιστεύω, των αντιλήψεων, των προσδοκιών). Για όσους η οικονομική ανατροπή δεν ήταν καταγιστική, το πρόβλημα ήταν κυρίως ποσοτικό.
- Νομίζω ότι μπορούμε να διακρίνουμε και μια τρίτη κοινή διάσταση, η ψυχολογική: Πτώση ειδήλων, στερεοτύπων. Στατικά και δυναμικά (έλλειψη προοπτικής)
- Μέσα σε τέτοιες διαχωριστικές γραμμές, το επικίνδυνο για την ίδια τη χώρα είναι να δημιουργηθεί σύνδρομο αποτυχημένης κοινωνίας/χώρας, όπου όλοι κινούνται εναντίον της. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει αδυναμία σωστής αντίληψης της πραγματικότητας, που επηρεάζει επιλογές και συμπεριφορές.
- Οι ριζικές ανατροπές που σημειώθηκαν στο εισόδημα, στην ανεργία, στο επίπεδο διαβίωσης, στις αναπτυξιακές προοπτικές και στη θέση της χώρας δεν φάνηκε να μπορούν να οδηγήσουν σε πολιτικές υπέρβασης της κρίσης. Η Ελλάδα, ως χώρα και ως κοινωνία αντιμετωπίζει βαθύτατες συστημικές αδυναμίες να λειτουργήσει προς μια διαφορετική κατεύθυνση από αυτήν που την οδήγησε στην κρίση. Θεωρούμε, ότι το πιο κρίσιμο συμπέρασμα από την μελέτη μας έγκειται στην διαπίστωση, ότι η Ελλάδα, για να το τοποθετήσουμε σε πιο αφηρημένη βάση απ' ο,τι πράγματι είναι- μετά από 7 σχεδόν χρόνια κρίσης, δεν μπορεί να κατανοήσει πού βρίσκεται, τι πρέπει και τι μπορεί να κάνει ώστε να ξεφύγει από επιλογές που την κρατάνε αυτοπαγιδευμένη σε μηδενική ανάπτυξη. Έξοδος από την κρίση θα παραμένει άπιαστος στόχος, όσο δεν υπάρχει πραγματική επιτυχία όχι μόνο στην δημοσιονομική προσαρμογή, αλλά και στην κινητοποίηση όλων των κινητήριων δεδομένων που δημιουργούν μεγέθυνση. Μείναμε προσκολλημένοι στον πρώτο στόχο, αλλά χωρίς τον δεύτερο, θα τρέχουμε πίσω από συνεχή δημοσιονομικά ελλείμματα, μειώσεις εισοδημάτων και αυξήσεις φόρων. Πίσω από όλα αυτά τελικά караδοκεί ένας Πολύφημος, που δεν αναγνωρίζουμε ότι είναι οι αντιλήψεις μας, οι επιλογές μας, ο τρόπος που βλέπουμε τα πράγματα και χειριζόμαστε την κρίση μας ως κοινωνικό και πολιτικό σύνολο.

Θα σταματήσουμε στις διαπιστώσεις αυτές. Όπως είναι φανερό, δεν προχωράμε στην διατύπωση προτάσεων που θα απέρρεαν από την ανάλυσή μας. Αυτό γίνεται στο κείμενο της μελέτης. Προτιμήσαμε να επικεντρωθούμε στις διαπιστώσεις, που θεωρήσαμε ότι έχουν μια πρωτοτυπία και γι αυτό έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μπορούμε να μιλήσουμε για το δια ταύτα σε άλλο πλαίσιο. Ίσως οι επόμενοι ομιλητές αναφερθούν περισσότερο στο πρόβλημα αυτό.